

Wprowadzenie

Oddajemy do rąk czytelników kolejną publikację KPZK PAN i WSE w Białymstoku, poświęconą problematyce społeczno-ekonomiczno-przestrzennej wsi polskiej. Podstawę publikacji stanowią głównie materiały, przygotowane i dyskutowane w trakcie konferencji, zorganizowanej przez Komisję Obszarów Wiejskich KPZK PAN i WSE w Białymstoku (25-26 kwietnia 2005 r. w Radzikowie k. Błonia), zatytułowanej *Przestrzenne aspekty rozwoju obszarów wsi polskiej z uwzględnieniem obszarów depresji społeczno-gospodarczej*.

W prezentowanym tomie Studiów KPZK PAN przedstawiamy, w zarysie ogólnym, problematykę wsi polskiej dotyczącą uwarunkowań rozwoju społeczno-gospodarczego wybranych województw, zróżnicowanie przestrzeni przyrodniczej wsi polskiej, ocenę możliwości produkcji rynkowej naszego rolnictwa, jego funkcji „socjalnej”, sytuację mieszkaniową ludności wsi polskiej, jak i kwestie wiążące się z obszarami depresji społeczno-gospodarczej.

Sądzę, że drugi człon zagadnień prezentowanych w tym tomie, w nadchodzących latach będzie wymagał pogłębionych badań. Wynika to z tego, że:

a) ok. 50% naszych gmin i użytków rolnych jest zakwalifikowanych do tzw.

Less Favoured Areas (LFA);

b) LFA zostały objęte specjalnymi dopłatami z Funduszy Unii Europejskiej.

Od strony redakcyjnej publikację przygotowała mgr Ewa Ryżlak w Redakcji Wydawnictw KPZK PAN za co składam Jej podziękowania, natomiast została sfinansowana przez Wyższą Szkołę Ekonomiczną w Białymstoku, która była także współpartnerem konferencji. Panu prof. dr hab. Ryszardowi Horodeńskiemu, Rektorowi WSE w Białymstoku dziękuję za współudział i wsparcie finansowe.

Chciałbym także podziękować Ministerstwu Rolnictwa i Rozwoju Wsi, a zwłaszcza Panu Wiceministrowi, prof. dr hab. Andrzejowi Kowalskiemu za udział w konferencji, nie tylko formalny, ale także merytoryczny. Mam nadzieję, że materiały zawarte w naszym wydawnictwie będą w pewnej mierze użyteczne w działalności Ministerstwa.

Publikacja ma następujący układ:

- Wprowadzenie, w którym prof. zw. dr hab. A. Stasiak omawia zakres opracowania i syntetyzuje problematykę poszczególnych opracowań.
- Artykuł dr Z. Ejsmonta i prof. dr hab. R. Horodeńskiego z WSE w Białymstoku pt. *Uwarunkowania rozwoju województw wschodnich (podlaskie, lubelskie,*

podkarpackie). W opracowaniu autorzy wykazują, że zacofanie społeczno-gospodarczo-przestrzenne tych województw ma zarówno uwarunkowania historyczne, jak i współczesne, stanowiące efekty transformacji przebiegającej w Polsce po 1990 r. Niestety, w trakcie tego procesu nastąpiło dalsze rozwarczenie nożyc między poziomem średniej krajowej a poziomem rozwoju gospodarczego tzw. ściany wschodniej. Produkt krajowy brutto w tych województwach jest ok. 25-30% niższy od średniej krajowej. Tylko długotrwałe, konsekwentne działania mogą zmienić ten negatywny proces.

- Artykuł dr hab. M. Smoleńskiego z WSE w Białymstoku pt. *Zróżnicowanie przestrzeni przyrodniczej polskiej wsi*. Autor podkreśla, że ok. 45% powierzchni kraju, a w zasadzie powierzchni obszarów wiejskich, to tereny objęte siecią tzw. Econet. Na terenach wiejskich znajdują się wszystkie nasze parki narodowe (23), parki krajobrazowe, zdecydowana większość rezerwatów przyrody, obszary „Natura 2000”, które zgodnie z zaleceniami Unii Europejskiej obejmą ok. 12% powierzchni naszego kraju. Na obszarach wiejskich ok. 30% powierzchni stanowią lasy. Obszary uznane za ważne dla krajowego programu środowiskowego obejmują ponad 1/3 terytorium Polski, czyli praktycznie 1/3 terenów wsi. Dane te świadczą o ogromnej funkcji środowiska przyrodniczego w sposobach użytkowania terenów wiejskich. Funkcja ta będzie w przyszłości wzrastać. W pracy przytoczone są liczne dane w skali województw, jak i porównania europejskie.

- Artykuł prof. dr hab. W. Michny z IERiGŻ pt. *Koncentracja wysokotowarowych i średniotowarowych gospodarstw rolnych w różnych regionach kraju*. Operujący bardzo bogatą bazą statystyczną artykuł informuje w klarowny sposób, że z ok. 2,9 mln działek rolnych i gospodarstw rolnych (w tym ok. 2 mln gospodarstw rolnych o powierzchni 1 ha i więcej), tylko ok. 535 tys. gospodarstw produkuje żywność na rynek. Z tych gospodarstw ok. 215 tys. w 2002 r. sprzedawało produkty rolnicze o wartości powyżej 30 tys. zł. Ta podgrupa dostarcza ok. 78% produkcji rynkowej rolnictwa. Druga podgrupa, licząca ok. 320 tys. gospodarstw sprzedawała na rynek produkty rolnicze o wartości między 10-30 tys. zł. W sumie te dwie podgrupy, liczące ok. 535 tys. gospodarstw sprzedawały ok. 93% produkcji rynkowej rolnictwa. Pozostałe 7% pochodziło z ok. 860 tys. gospodarstw. Według autora zarysowuje się kryzys w możliwościach produkcyjnych dużej części gospodarstw rolnych, bowiem tylko podgrupa sprzedająca produkty rolne za sumę przynajmniej 30 tys. zł rocznie (ok. 215 tys. gospodarstw) jest zdolna do inwestowania w gospodarstwa rolne. Podgrupa sprzedająca produkty rolne w granicach 10-30 tys. zł rocznie na ogół nie ma zdolności odtwarzania potencjału produkcyjnego. Opracowanie zawiera także wiele szczegółowych zestawień tabelarycznych obejmujących całość zbioru gospodarstw rolnych, które mogą ułatwić ocenę sytuacji społeczno-gospodarczej tego działu gospodarki narodowej.

• Artykuł prof. dr hab. D. Kołodziejczyk z IERiGŻ, pt. *Indywidualne gospodarstwa rolne na obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania*. Problem ten będzie prawdopodobnie nabierał coraz większego znaczenia, zarówno w polityce dotyczącej rolnictwa i obszarów wiejskich Unii Europejskiej, jak i w naszej wewnętrznej polityce w stosunku do mieszkańców wsi, związanych z rolnictwem. Zgodnie z zaleceniami Unii Europejskiej kraje członkowskie, a więc także Polska muszą określić kategorię tzw. Less Favoured Areas (LFA), czyli obszary o niekorzystnych warunkach gospodarowania (ONW). Gospodarstwa rolne znajdujące się na nich będą otrzymywały dodatkowe dopłaty do 1 ha. W Polsce wyróżnione następujące kategorie gmin objętych tą regulacją:

1. Obszary górskie – gminy (47), w których na terenach powyżej 500 m.n.p.m. znajduje się ponad 50% użytków rolnych.
2. Obszary ze specyficznymi utrudnieniami. Obejmują gminy (75) położone od 350-500 m.n.p.m.
3. Obszary nizinne – niska jakość gleb, klimatu, stosunków wodnych, rzeźby terenu, mające niskie wskaźnik waloryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej i zaludnienie nie przekraczające 75 osób/km².
 - strefa nizinna I – gminy o wskaźniku WWRPP wyższym od 52 pkt, a niższym od 82,5 pkt. Zaliczono tu 798 gmin, tj. ok. 1/3 ogólnej liczby gmin.
 - Strefa nizinna II – gminy o WWRPP niższym od 52 pkt. Zaliczono tu 274 gminy.

W sumie ok. 55% użytków rolnych stanowią w Polsce użytki rolne zaliczone do ONW. W moim przekonaniu zbyt pochopnie zaliczono gminy do I strefy nizinnej. Przykładowo, w woj. podlaskim ok. 97% użytków rolnych to ONW, a w strefie nizinnej I mieści się prawie 2/3 użytków rolnych województwa.

Dopłaty do 1 ha mają wynosić:

Obszar nizinny strefa I – 179 zł

Obszar nizinny strefa II – 264 zł

Obszar o specyficznym utrudnieniu – 264 zł

Obszar górski – 320 zł.

• Artykuł dr hab. R. Kulikowskiego z IGiPZ PAN – *Obszary depresyjne rolnictwa w Polsce w 2002 r.* Na temat obszarów depresji społeczno-gospodarczej na wsi jest obszerna literatura. Autor artykułu powołuje się na kilka wybranych pozycji. Chciałbym wymienić przynajmniej dwie z nich:

- a) prof. dr hab. A. Rosner z IRWiR PAN – *Wiejskie obszary problemowe w Polsce*, [w:] *Możliwości wielofunkcyjnego rozwoju wsi polskiej w kontekście integracji z Unią Europejską*. Studia KPZK PAN i SGGW, t. CX, Warszawa 2000.
- b) dr hab. J. Bański z IGiPZ PAN – *Obszary problemowe w rolnictwie Polski*, Prace Geograficzne nr 172, IGiPZ PAN, Warszawa, 1999.

Zaletą prezentowanego opracowania jest oparcie się na jednolitej bazie statystycznej, czyli danych PSR 2002 w skali gmin. Uzyskano możliwość ana-

lizej 41 cech dotyczących poziomu warunków naturalnych, produkcji, cech demograficznych itp. Autor wybrał 11 cech podstawowych do dalszej analizy, m.in. niską jakość rolniczej przestrzeni produkcyjnej i wysoki udział użytkowników indywidualnych gospodarstw rolnych w wieku 65 lat i więcej, wysoki udział ugorów i odlogów, wysoki udział gospodarstw rolnych o małej wartości produkcji rolnej itp. Przyjął zasadę, że gminy mające: a) od 3-5 cech negatywnych należą do zbioru gmin depresyjnych, takich gmin było 490; b) 6 i więcej wskaźników negatywnych to gminy bardzo depresyjne, było ich 450.

W sumie ok. 950 gmin to gminy depresyjne, stanowią ponad 40% zbioru gmin obejmujących obszary wsi. Wielkość ta zbliża się, choć jest nieco niższa, do gmin ONW według B. Kołodziejczyka.

Również rozmieszczenia w przestrzeni pokrywają się częściowo z gminami ONW, a także wcześniejszymi ustaleniami Rosnera i Bańskiego.

- Artykuł dr W. Zglińskiego z IGiPZ PAN – *Sektor rolnictwa socjalnego i chłopskiego rolnictwa drobnotowarowego*. Opracowanie jest odwrotnością artykułu W. Michny, który omawia grupę gospodarstw rolnych (ok. 500 tys.) głównych producentów żywności na rynku. Natomiast W. Zgliński omawia wielką grupę (1,4 mln gospodarstw rolnych) produkujących na własne potrzeby i minimalnie na rynki zbytu. Szacuje się, że ta grupa gospodarstw produkuje zaledwie ok. 9% produktów rolnych na sprzedaż. Jednak ze względu na wielkość zjawiska, gospodarstwa te odgrywają w polskiej rzeczywistości podwójną rolę:

- a) stanowią bufor społeczny przed masowym bezrobociem na wsi, które obejmuje populację ok. 1 mln osób;
- b) zapewniają samozaopatrzenie w żywność, a zarazem są miejscem zamieszkania dla ponad 1,5 mln rodzin.

Dlatego, gdyby gwałtownie nastąpiła zmiana struktur własnościowych w polskim rolnictwie, musielibyśmy stworzyć, dodatkowo ok. 1,5 mln miejsc pracy poza rolnictwem. Jest to, w perspektywie 10-15 lat, zupełną abstrakcją, ponieważ od kilku lat nie udaje się obniżyć stopy bezrobocia w kraju, sięgającej średnio 18-20%.

Po drugie, jeśli tę ludność miałyby wchłonąć duże i średnie miasta, to trzeba byłoby dodatkowo zbudować ok. 1 mln mieszkań, co w perspektywie 10-15 lat jest także nierealne. Tak więc trzeba się pogodzić z tym, że w Polsce jeszcze długo będzie istniało „rolnictwo socjalne”. Problemem jest to, że, jak wynika z rycin zamieszczonych w opracowaniu, gospodarstwa te koncentrują się w południowej Polsce (Górny Śląsk, Małopolska oraz w centralnej i południowo-wschodniej Polsce). Do lat 90. XX w. sytuację ratowało masowe zatrudnianie tzw. chłopo-robotników. Obecnie, właśnie ta warstwa jest głównie dotknięta bezrobociem. Dlatego na tych terenach należy rozwijać inicjatywy prywatne w kierunku rozwoju małych, często 1-5 osobowych przedsiębiorstw oraz niewielkich średnich, zatrudniających 10-20 osób.

• Artykuł dr A. Gałązki z SGH w Warszawie. *Problemy związane z sytuacją mieszkaniową wsi polskiej początku XXI w.* Problemy mieszkaniowe polskiej wsi pojawiały się dosyć często w publikacjach KPZK PAN, np. w Biuletynie 213 pod red. A. Stasiaka, ze względu na znaczenie tej problematyki. Mieszkanie jest podstawowym dobrem konsumpcji indywidualnej i rodzinnej – zaspokaja potrzeby społeczne, a jednocześnie jest najkosztowniejszym trwałym dobrem tej powszechnej konsumpcji. Średniej wielkości mieszkanie – ok. 50 m² powierzchni to koszt minimum 150 tys. zł, tj. wartość 5 samochodów średniej jakości. Wynika to z konieczności odpowiedniej konstrukcji i jakości materiałów, gdyż zakłada się, że dobro to będzie użytkowane przez minimum 50 lat, a w praktyce ok. 80-100 lat. Następną cechą, poza kosztem i trwałością jest to, że mieszkanie z reguły jest związane z przestrzenią, konkretnie z działką, zagrodową – budowlaną. Pociąga to za sobą dodatkowe koszty – uzbrojenia terenu w drogę dojazdową, instalację elektryczną, wodociąg, kanalizację.

Cechą charakterystyczną zabudowy mieszkaniowej polskiej wsi różniącej ją od zabudowy mieszkaniowej dużych i średnich miast jest to, że tworzą ją wolnostojące domy jednorodzinne lub domy rodziny trzypokoleniowej usytuowane w bliskim sąsiedztwie zabudowy gospodarczej i ogródka przydomowego. Źródłem finansowania domu były zasoby własne przyszłych użytkowników przy dużym udziale pracy własnej i ograniczonym finansowaniu kredytem bankowym. Z tych względów wielkość budynku i jego kształt w dużej mierze zależy od poziomu zamożności indywidualnego inwestora. Dlatego bieda wsi polskiej, zwłaszcza Kongresówki i Galicji znajdowała odbicie w niskiej jakości budynkach i ich niewielkich pomieszczeniach. Według danych Spisów Powszechnych z lat 1921 i 1931 ok. 90% mieszkań wiejskich to mieszkania 1- i 2-izbowe, a zagęszczenie mieszkań wynosiło ponad 3 osoby na izbę.

W latach 1950-2002 warunki mieszkaniowe wsi polskiej uległy wyraźnej zmianie na lepsze. W 1950 r. zagęszczenie osób/izbę wynosiło 1,95. Powierzchnia użytkowa mieszkań z ok. 56 m² w 1970 r. wzrosła do ok. 85 m² w 2002 r. Dane te pokazują tylko jedną stronę pozytywnych zmian (patrz A. Stasiak *Przemiany sytuacji mieszkaniowej wsi polskiej w latach 1921-2002*, [w:] *Przeszłość i przyszłość polskiej polityki mieszkaniowej*, IPiSS, Warszawa 2005).

Osiągnięcia notujemy także w zakresie wyposażenia mieszkań wiejskich. Według A. Gałązki w 2002 r. ok. 90% mieszkań miało wodociąg, ok. 75% w.c., i łazienkę, ok. 2/3 miało c.o.

Jednak na tle ogólnie korzystnych zmian daje się zaobserwować duże zróżnicowanie przestrzenne. Dotyczy ono:

- a) wyposażenia mieszkań w instalacje techniczno-sanitarne;
- b) niedoboru mieszkań;
- c) struktury wieku mieszkań.

Ad. a) Według autora w 2002 r. w 372 gminach na obszarach wiejskich ok. 20% nie miało wodociągu, a aż 711 gmin (ok. 30%) nie miało łazienki. Na podsta-

wie ryc. 3 i 4 można łatwo zauważyć, że gminy z dużymi brakami mieszkań w podstawowe instalacje techniczno-sanitarne koncentrują się w środkowej i północno-wschodniej Polsce (były zabór rosyjski). W sumie minimum 500-600 tys. mieszkań wymaga modernizacji w zakresie wyposażenia w instalacje techniczno-sanitarne – tzn. łazienkę i w.c.

Ad. b) Mamy tu inny układ przestrzenny. Względny niedobór mieszkań występuje prawie w całej Polsce. Lepsza sytuacja jest w woj. podkarpackim, części podlaskiego i wielkopolskiego. Niedobór szacuje się na ok. 300 tys. mieszkań.

Ad c) Największym problemem w niedługiej przyszłości będzie konieczność wymiany starego zasobu mieszkaniowego, powstałego do 1945 r. i częściowo w latach 1945-1960. Na 2171 gmin z obszarami wiejskimi w 2002 r., w 447 (ok. 20%) ponad 50% mieszkań znajduje się w budynkach pochodzących sprzed 1945 r., czyli mających obecnie ponad 60 lat. Znaczna część tych budynków uległa dekapitalizacji z powodu braku remontów i modernizacji. Dotyczy to głównie ziem zachodnich i północnych. Powstaje więc wielki problem wymiany starej zabudowy oraz modernizacji i remontów, jeśli nie chcemy dopuścić do fizycznej zagłady tej zabudowy. Budynki w tej kategorii wieku stanowią ok. 1 mln mieszkań.

Łącznie potrzebę mieszkaniową wsi można obecnie szacować na ok. 800 tys. do 1 mln mieszkań, a do modernizacji, ok. 500 tys. mieszkań.

W końcowej, syntetyzującej mapie Autor pokazuje rozmieszczenie tych trzech problemów w przestrzeni Polski w skali gmin.

- Artykuł dr M. Miszczuk z Politechniki Lubelskiej. *Wpływ przekształceń demograficznych na potencjał finansowy gmin wiejskich*. Autorka przedstawia bolesną dla większości gmin prawdę, że:

- a) zmniejszenie liczby ludności powoduje spadek dochodów, przy wzroście nakładów na opiekę społeczną i zdrowie (starzenie się ludności);
- b) gminy o przewadze ludności rolniczej są w znacznie gorszej sytuacji niż gminy, w których jest duży udział zatrudnienia poza rolnictwem – wyższe podatki płaci ludność pozarolnicza.

- Aneks statystyczny dotyczy zmian w stanie ludności woj. podlaskiego w latach 1999-2002. Dane w skali miast i gmin opracował mgr Paweł Gaiński z WSE w Białymstoku.

Ryc. 1 w aneksie, prezentującą zmiany w stanie ludności obszarów wiejskich w skali gmin zamieszczamy, aby na tym przykładzie uwypuklić powszechne niemal zjawisko wyludnienia wsi na tzw. ścianie wschodniej. Jest ono niezwykle groźne, gdyż tereny te są słabo zaludnione i według danych zawartych w opracowaniu D. Kołodziejczyk dot. woj. podlaskiego, w ponad 90% zaliczają się do tzw. obszarów ONW.

- Dyskusja

Dyskusja w trakcie konferencji była bardzo ożywiona. Jednak w formie pisemnej otrzymaliśmy tylko dwie, ale bardzo cenne wypowiedzi:

1. Prof. dr hab. arch. J. Siemiński z Politechniki Łódzkiej postulował, aby Zespół ds. Obszarów Wiejskich KPZK PAN rozważył możliwość zorganizowania trzech konferencji:

- a) Bezrobocie na terenach wiejskich, łącznie z ukrytym bezrobociem;
- b) Obszary wiejskie po 2 latach włączenia do UE;
- c) Rozwój obszarów wiejskich w perspektywie 20-30 lat.

2. Prof. dr hab. J. Suchta z Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie zaproponował, aby w pracach nad planami zagospodarowania woj. warmińsko-mazurskiego przeprowadzić studia w określonych 5 subregionach. Wypowiedź drukujemy, mam nadzieję, że władze samorządowe i wojewódzkie z tej propozycji skorzystają.

Kończąc wprowadzenie chciałbym jeszcze raz podziękować

- a) Wiceministrowi Rolnictwa i Rozwoju Wsi, prof. dr hab. Andrzejowi Kowalskiemu za udział w konferencji;
- b) Rektorowi WSE prof. dr hab. Ryszardowi Horodyńskiemu za udział i wsparcie finansowe umożliwiające druk tego tomu Studiów;
- c) Autorom referatów;
- d) Uczestnikom konferencji i dyskutantom;
- e) Pani redaktor Ewie Ryżlak za trudy redakcyjne.

Myśląc o działalności Zespołu ds. Obszarów Wiejskich KPZK PAN w 2006 r. chcę zaproponować zorganizowanie konferencji, wspólnie z Ministerstwem Rolnictwa i Rozwoju Wsi pt. *Wies polska w dwa lata po wejściu do Unii Europejskiej (problemy społeczne, ekonomiczne, przestrzenne)*. Widzę ją w dwóch przekrojach:

- Problematyka ogólna przemian, na tle sytuacji wsi w UE;
- Przykładowe omówienie wybranych (5-6) subregionów depresji gospodarczej wsi w porozumieniu z samorządami terytorialnymi. Wynika to z tego, że ok. 40-50% gmin wiejskich znajduje się w takich subregionach.

Potencjalnie wybrałbym:

- subregion z woj. mazursko-warmińskiego – wysoka stopa bezrobocia, obszary b. PGR-ów, część północno-wschodnich województw;
- problemowy subregion z woj. zachodnio-pomorskiego np. powiat Łobez i pobliskie tereny;
- subregion z woj. świętokrzyskiego – rozdrobnione rolnictwo, wysoka stopa bezrobocia;
- subregion z woj. podkarpackiego – rozdrobnione rolnictwo, dawna kraina chłopo-robotników;
- subregion z woj. podlaskiego – złe warunki środowiska przyrodniczego, położenie przygraniczne.

Mam nadzieję, że przy wsparciu Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi oraz jego agend np. Agencji Rozwoju i Modernizacji Rolnictwa oraz władz i przedstawicieli samorządów wojewódzkich i lokalnych, taka konferencja powinna się udać i przynieść konkretne efekty.

Prof. zw. dr hab. Andrzej Stasiak
Wiceprzewodniczący KPZK PAN
Przewodniczący Zespołu ds. Obszarów wiejskich
KPZK PAN
Kierownik Katedry Polityki i Rozwoju Regionalnego WSE
w Białymstoku

Introduction

We hereby convey into the hands of the reader yet another publication of the KPZK (Committee for Spatial Economy and Regional Planning), Polish Academy of Sciences, and the Białystok School of Economics, devoted to socioeconomic and spatial issues in Polish rural areas. In the main, this publication comprises materials prepared for and discussed during the Conference organised jointly by the "Rural Areas" Team of the KPZK PAN and Białystok School of Economics between 25th and 26th April 2005, at Radzikowo near Błonie. The title of both, the Conference and the publication is *Spatial aspects to the development of Polish rural areas, with account taken of regions of socioeconomic depression*.

In this publication, we present in very broad outline issues relating to Polish rural areas, as these concern the conditioning of socioeconomic development in selected voivodships, the diversity of natural space in rural areas, an assessment of our agriculture's opportunities as regards production for the market and its "social" functions, problems concerning the housing situation in the countryside, and work on the other aspect of this publication, which is to say areas experiencing socioeconomic depression.

In my view, this second element in particular is going to demand more and more deeply-probing research in the upcoming years. This reflects the facts that:

- a) c. 50% of Polish gminas and areas of agricultural land are included within the so-called *Less Favoured Areas* (LFAs);
- b) the latter receive special top-up payments from the European Union's Structural Funds.

The present work was prepared substantively for publication at the Editorial Office of KPZK PAN Publications, by our Editor, Ewa Ryżlak, to whom I would like to express my gratitude. The publication has in turn been funded by the Białystok School of Economics, which was – as mentioned already – the joint organiser of the Conference held at Radzikowo. I would like to offer my sincerest thanks to the Rector Prof. Ryszard Horodeński there for the work he and his School put in, and of course for the funding they made available.

At this point, I would also like to say how grateful I am to the Ministry of Agriculture and Rural Development, and most especially the Deputy Minister there, Prof. Andrzej Kowalski, for taking part in the Conference, not only on a formal basis, but also in terms of a substantive contribution made. It is my sincere hope that the material to be found here will prove in some measure useful to the Ministry as it pursues its various activities.

The present publication has the following composition:

- Introduction – by Prof. A. Stasiak – discussing the scope of the work and synthesising the subject matter involved in the different component studies.

- An article from Ph.D. Z. Ejsmont and Prof. R. Horodeński of Białystok School of Economics on *The conditioning of development in eastern Poland's Podlaskie, Lubelskie and Podkarpackie voivodships*. In this study the authors make it clear that the socioeconomic and spatial backwardness of these voivodships is conditioned both historically and by contemporary factors that are the result of the transformation ongoing in Poland since 1990. Unfortunately, the latter process has seen a further widening of the gap between the national average and the level of economic development of Poland's so-called "Eastern Wall". The GDP in these voivodships is in fact some 25-30% below the Polish average. Only action taken consistently over the long term is capable of reversing this negative process.

- An article from Ph.D. Hab. M. Smoleński of Białystok School of Economics, entitled *Differences in the natural space of Poland's rural areas*. In his study, the author emphasizes that some 45% of Poland, mainly rural, falls within the so-called Econet network. All 23 of the National Parks are in the countryside, as are the Landscape Parks, a clear majority of the Nature Reserves, and the *Natura 2000* sites which comply with EU recommendations in occupying some 12% of Poland. Around 30% of the Polish countryside is covered by forest. Areas considered of importance to the national environmental programme account for more than 1/3 of the country's area, or practically 1/3 of its rural areas. These data attest to the enormously important function that the natural environment constitutes when it comes to the uses to which rural land is put. This function will only increase further as time passes. Moreover, the work offers numerous data at voivodship level, as well as comparisons with the rest of Europe.

- The article from Prof. W. Michna, Institute of Agriculture and Food Economics (IERiGŻ), is entitled *The concentration of highly-commercial and moderately-commercial farms in different regions of the country*. Based on a very wide range of statistics, this article makes it clear that, while there are some 2.9 agricultural plots and farms in Poland, only around 2 million are farms covering a hectare or more, and only 535,000 produce for the market at all. Of these, only around 215,000 sold more than 30,000 zł-worth of produce in 2002. This sub-group meets around 78% of the demand the market exerts for production. A second sub-group of some 320,000 farms each brought to market agricultural produce with an overall annual value of between 10 and 30,000 zł. Together, the two sub-groups (totalling around 535,000 farms) accounted for about 93% of agricultural output for the market. The remaining 7% derived from no fewer than 860,000 farms. In the view of the author, a crisis regarding the productive

possibilities of the greater part of all farms is looming, since only the sub-group (of around 215,000 farms) whose sales of produce are worth more than 30,000 a year can be considered capable of investing in their farms. The sub-group with sold output worth 10-30,000 zł a year can not in the main be deemed capable of developing productive potential. The study also contains a number of detailed compilations in tables that between them encompass the whole set of farms, thereby making it easier to assess the socioeconomic situation of this sector of the national economy.

- The article by Prof. D. Kołodziejczyk, also of the IERiGŻ, is entitled *Individually-owned farms in areas with unfavourable management conditions*. Its subject matter is likely to become more and more significant, in both EU policy as regards agricultural and rural areas and Polish domestic policy regarding country-dwellers associated with agriculture. In accordance with EU recommendations, Member States (including Poland) must delimit those parts of the country to be considered Less Favoured Areas (LFAs), i.e. areas in which management conditions are unfavourable. Farmers here will receive an additional payment per ha. The following categories of gmina (local authority area) included under the regulation have been identified:

1. Upland and mountain areas – the 47 gminas in which more than 50% of the agricultural land is at least 500 m. a.s.l.
2. Areas with specific difficulties and obstacles (including gminas at altitudes of 350-500 m. a.s.l., of which there are 75).
3. Lowland areas of low soil quality, poor climate and water relations and unfavourable relief, in which the index for the valuation of agricultural space is low, while population density does not exceed 75 people/km².
 - Lowland Zone I – gminas with indices for the valuation of agricultural space above 52 and below 82.5 points. 798 gminas are included here, or around 1/3 of the total.
 - Lowland Zone II – (274) gminas with an index for the valuation of agricultural space below 52.

In summary, around 55% of agricultural land in Poland is included among Less Favoured Areas. In my view some rather too generous hand was applied when gminas were being included into Lowland Zone I. For example, in Podlaskie voivodship, about 97% of agricultural land falls within the Less Favoured Area category, while Lowland Zone I has almost 2/3 of the voivodship's agricultural land.

The annual payments per ha are to be of:

- 179 zł in the case of a lowland area in Zone I
- 264 zł in the case of a lowland area in Zone II
- 264 zł in the case of an area with a specific difficulty
- 320 zł in the case of an upland area.

- Ph.D. Hab. R. Kulikowski of the Institute of Geography and Spatial Organisation PAS deals in his paper on *Depressed agricultural areas in Poland in 2002* with a subject that has already built up an extensive literature. The author of the article makes partial reference to this.

I would just like to point to two of the works referred to:

- a) from Prof. A. Rosner of the Institute of Rural and Agricultural Development PAS – a synthesis entitled *Problem rural areas in Poland*, as published in *Possibilities for the multifunctional development of Polish rural areas in the context of integration with the European Union*, Studia KPZK PAN, vol. CX, Warsaw, 2000.
- b) from Ph.D. Hab. J. Bański of the Institute of Geography and Spatial Organisation PAS, *Problem areas in Poland's agriculture*, Prace Geograficzne No. 172, IGiPZ-PAN Warsaw, 1999.

A positive feature of this study is that it rests upon uniform statistical foundations, i.e. data from the 2002 Agricultural Census with a breakdown by gmina (local authority area). Obtained in this way is an opportunity to analyse 41 features concerned with natural conditions, output, demographic features and so on. The author selected 11 of these characteristics to form a basis for further analysis, including among these low quality of productive agricultural space and a high rate of ownership of farms by individuals aged 65 and over, a high share of fallow land, a high share of farms of limited-value output, etc. The underlying assumption is that gminas having: a) 3-5 negative features, are among those classed as "depressed" (of which there are in fact 490); b) 6 and more negative features, are within the "highly-depressed" category (450 strong).

Overall, then, some 950 gminas are depressed in some degree, translating into almost 40% of all those classified as rural. The numbers involved approximate to (though are rather lower than) those quoted for Less Favoured Areas by B. Kołodziejczyk. There is also a partial overlap with Less Favoured Area gminas in terms of area, as indeed there is with what had been established previously by Rosner and Bański.

- Ph.D. W. Zgliński of the Institute of Geography and Spatial Organisation PAS has written on *The social agriculture sector and peasant agriculture of limited commercial viability*. This study is in some way the reverse of that by W. Michna. While the latter discusses the group of (c. 500,000) farms which are the main producers of food for the market in Polish conditions, the former concentrates on the large group of 1.4 million farms that produce to meet own needs and only minimally for the market. Around 1.4 million farms are together estimated to account for just 9% of the agricultural produce on sale. Notwithstanding this fact, the sheer scale on which this phenomenon occurs ensures that the farms in question do play a dual role where Polish *realia* are concerned, in that: a) they represent a social buffer guarding against mass unemployment in the countryside, accounting as they do

for around 1 million people; b) they ensure near self-sufficiency in food, and are at the same time a place of residence, for more than 1.5 million families.

Were the ownership structure of Polish farms to change dramatically any time soon, there would be a requirement to find an additional 1.5 million job opportunities outside agriculture. That is sheer fantasy for at least the next 10-15 years, as for several years now it has proved impossible to lower even slightly the unemployment rate already existing nationally, of around 18-20%.

Second, were the population in question to require absorbing by large or medium-sized towns, that would necessitate the building of around 1 million new dwellings, an equally unreal challenge for the next 10-15 years. It is thus certain that "social agriculture" will need to continue for some time yet, and that fact will have to be adjusted to. A further problem is that – as the figures in the study make clear – the farms concerned are mainly located in southern Poland (Upper Silesia and Małopolska), as well as in the central and south-eastern parts of the country. Until the 1990s, this problem was much eased by the employment en masse of part-time farmers who doubled as factory workers. Unfortunately, it has been these dual-occupation individuals who have most swollen the dole queues in recent years. It is therefore imperative that everything possible be done to encourage private initiatives in the regions in question, in order that small (1-5-person) enterprises might be set up, or else medium-sized ones with 10-20 employees.

- Ph.D. A. Gałązka of Warsaw School of Economics deals – in *Problems associated with Poland's rural housing situation at the beginning of the 21st century* – with a subject that is quite often treated in KPZK PAN publications (as for example in Bulletin 213 edited by A. Stasiak). Nevertheless, the ongoing importance of the subject is clear, since a dwelling constitutes the primary consumer good at the individual and family levels, meets social needs, and is the most costly fixed asset of universal consumption. The average-sized dwelling with 50 m² of floor space represents a minimal cost of 150,000 zł, i.e. the equivalent of 5 average-quality cars. This reflects the need for each dwelling to be of appropriate construction and material quality, on the assumption that it is to last for a minimum of 50 years, in practice rather 80-100. A further feature, apart from cost and durability, is the fact that a dwelling is usually linked with space, and more precisely with a fenced-off plot. Connected with this linkage is the need for further costs to be incurred in furnishing land on which a dwelling stands with an access road, electricity, mains water and sewerage.

It also needs to be noted that the vast majority of housing construction in Polish rural areas is in the form of free-standing homes on a plot associated with outbuildings and a small garden, in the form of a single-family house or a house for, for example, three generations of a family or other relations. In this respect, the situation is distinct from that in large or medium-sized Polish towns. As a rule, the housebuilding is also based around the own resources of the future

owners, with a great deal of the work being done by they themselves, in line with the fact that possibilities for loans and other credit are limited. For these reasons, building sizes and shapes are very much dependent on the wealth of the individual investor. Thus, the poverty of Poland's rural areas (and most especially those finding themselves in what were formerly the Russian-administered Congress Kingdom of Poland or Austrian-controlled Galicia) finds its reflection in the low quality of buildings and their small sizes. Data from the 1921 and 1931 Censuses show that 90% of rural dwellings were of 1 or 2 rooms, the average density of habitation exceeding 3 people per room.

The years 1950-2002 brought a marked improvement in the housing situation in rural Poland. At the start of that period there were 1.95 people per room on average, and the area of utilisable floor space in dwellings increased from around 56 m² in 1970 to around 85 m² in 2002. These data present only one side of the positive changes (see A. Stasiak *Changes in the housing situation of Polish rural areas in the years 1921-2002*, in *The Past and Present of Polish Housing Policy*, IPiSS, Warsaw, 2005).

A still greater achievement is to be noted where the outfitting of rural dwellings is concerned. According to A. Gałązka, by 2002 around 90% of lived-in dwellings had mains water, while around 75% had a w.c. and bathrooms, and c. 2/3 had central heating.

However, this seemingly successful situation has certain of its own downsides. These are connected with spatial disparities as regards:

- a) the equipping of dwellings with technical and sanitary installations,
- b) shortfalls as regards the availability of dwellings,
- c) the age structure of dwellings.

Ad. a) According to the author, as of 2002, some 20% of 372 gminas in rural areas had no water pipelines. In turn, as many as c. 30% of 711 gminas in rural areas lack a bathroom. It is clear from Figs. 3 and 4 that most of the gminas with major shortfalls as regards basic technical and sanitary installations in housing are located in the central and north-eastern parts of Poland (in what was formerly the Russian-partitioned part). A total of at least 500-600,000 dwellings are in need of modernisation when it comes to their technical and sanitary installations (i.e. baths and toilets).

Ad. b) The spatial configuration is different here. Almost the whole of Poland is afflicted by housing shortages, with a better situation only characterising Podkarpackie voivodship and parts of Podlasie and Wielkopolska. The shortfall extends to an estimated 300,000 dwellings.

Ad c) The greatest problem for the nearest future will be the need to replace old housing resources that went up in the immediate post-War period and partially also between 1945 and 1960. Out of a total number of 2171 gminas with rural areas as of 2002, some 447 (or c. 20% of the total) have more than 50% of their dwellings in buildings predating 1945 (aged 60 years and more). Most

of these buildings are experiencing decapitalisation as a result of a lack of renovation and modernisation work. This is particularly true of the western and northern lands. There is thus a major problem arising with the exchange of old housing stock, or else a great deal of modernisation-renovation work to be done if the physical annihilation of the structures in question is not to be allowed. Buildings in this age category account for around 1 million dwellings.

Overall then, the need for housing in rural areas can be estimated at some 800,000 to 1 million dwellings, with c. 500,000 existing ones in need of modernisation.

In his final map serving as a synthesis of the work overall, the author presents the distribution of areas suffering from the above three problems across Poland, with a breakdown in terms of gminas.

- Ph.D. M. Miszczuk of Lublin University of Technology has authored *The influence of demographic transformations on the financial potential of rural gminas*. She makes plain the painful truth for most local authority areas that:

- declining population is tending to reduce incomes, at the same time as outlays on social welfare and health are bound to increase as ageing takes place;
- gminas in which most people are in agriculture are faced by a worse situation than those in which a considerable proportion of those in employment work outside agriculture (since these pay in more in tax).

- The statistical annex on *Changes in the population of Podlasie voivodship in the years 1999-2002*. Data on the scale of towns and gminas were processed by P. Gaiński, M. Sc., of Białystok School of Economics.

The appended statistical analysis is concerned with Podlasie voivodship. On the other hand, the cartogram showing changes in the size of the rural population by gmina is presented with a view to make plain the now-almost-universal phenomenon of depopulation ongoing in rural areas of the so-called “Eastern Wall”. This is especially dangerous as the areas in question have low population densities in the first place and are (according to data in the article by D. Kołodziejczyk on Podlasie voivodship) 90% included within the so-called Less Favoured Areas.

- Discussion

While there was a very lively discussion at the Conference itself, only two written responses (albeit very valuable ones) were received:

1. Prof. J. Siemiński (of Warsaw) proposed that the “Rural Areas” Team of KPZK PAN give consideration to organising three conferences, on:
 - a) Unemployment (including hidden unemployment) in rural areas,
 - b) Rural areas 2 years after accession to the EU;
 - c) The development of rural areas over the next 20-30 years.

I would hereby like to inform the reader that we do indeed wish to organise – for mid 2006 – a conference on "Polish rural areas 2 years after accession to the EU".

2. Prof. J. Suchta (Olsztyn) proposed that studies on physical development plans for Warmia-Mazury voivodship should be addressed by way of work done in the 5 designated sub-regions. We print the opinion here, trusting that the authorities at regional and voivodship level will make use of it.

In bringing my perhaps slightly over-long introduction to an end, I would like once more to extend my thanks to:

- a) Deputy Minister of Agriculture and Rural Development Prof. Andrzej Kowalski, for participating in the Conference,
- b) Rector of Białystok School of Economics, Prof. Ryszard Horodeński for participation, and for the financial support from his institution that has made this publication possible,
- c) the authors of the papers given,
- d) the participants at the Conference in general and in its discussions in particular,
- e) our Editor, Ewa Ryżlak, for all her efforts as regards the editorial work.

In considering the activity of the "Rural Areas" Team of KPZK PAN in 2006, I would like to propose the organising of a Conference – jointly with the Ministry of Agriculture and Rural Development – on the subject of "Polish rural areas two years after accession to the European Union (Social, economic and spatial issues)". I envisage this Conference in terms of:

- General issues of the transformation as set against the situation of rural areas across the EU,
- The discussion for the sake of example of (5-6) selected sub-regions of economic depression in rural areas – in agreement with their local and regional authorities. This would reflect the fact that c. 40-50% of all rural gminas (local-authority areas) fall within such sub-regions.

I personally might choose:

1. a sub-region from Warmia-Mazury voivodship (province-region) in which unemployment is high following the closure of the State Farms, and the area might be deemed representative of the north-eastern voivodships in general;
2. a problem-afflicted sub-region in Western Pomerania, e.g. the poviát ("county") of Łobez and adjacent areas;
3. a sub-region featuring fragmented agricultural land ownership and a high level of unemployment in Świętokrzyskie voivodship;
4. a sub-region in Podkarpackie voivodship also featuring fragmented agriculture and being a former heartland of the dual-occupation "smallholder-worker";
5. a sub-region of Podlasie voivodship in which the environmental conditioning is not especially favourable and the location is close to the EU's eastern border.

It is my hope that, with the backing of the Ministry of Agriculture and Rural development (and such of its agencies as the Agency for the Restructuring and Modernisation of Agriculture), plus the authorities and representatives of regional and local government, such a Conference should also prove a success and bring tangible results.

*Prof. Andrzej Stasiak
Vice Chair of KPZK PAN,
Chair of the "Rural Areas" Team,
KPZK PAN,
Head of Department of Politics and Regional Development
Białystok School of Economics*